

Ірина Пантелейчук

ПОЛІТИКО-ПРАВОВИЙ МЕХАНІЗМ ФОРМУВАННЯ ПОЗИТИВНОГО ІМІДЖУ ОРГАНІВ ВЛАДИ

Проаналізовано сукупність ознак правової та соціальної держави та їх іміджетворчий вплив на органи державної влади. Обґрунтовано базові складові елементи політико-правового механізму формування позитивного механізму державних органів та запропоновано напрями їх удосконалення.

Ключові слова: *правова держава, соціальна держава, імідж органів державної влади, політико-правовий механізм.*

постановка проблеми

Сучасні умови розвитку вимагають від Української держави вироблення повноцінної, планомірної політики формування іміджу органів державної влади. Головна роль у формуванні власного іміджу належить самим органам державної влади, які повинні виробити якісний політико-правовий механізм реалізації власної іміджевої політики. Важливими елементами політико-правового механізму формування іміджу органів державної влади є такі: ефективне функціонування правової і соціальної держави, вибори, партійна система, правова система, політична опозиція, ЗМІ і громадянське суспільство. На наше переконання, зазначені елементи потрібні Україні не лише для створення сучасного іміджу, але і для того, щоб органи державної влади могли ефективно виконувати свої функції.

Проблематика ефективного функціонування правової та соціальної держави стала предметом досліджень таких вчених як А. Заєць, А. Колодій, В. Бакуменко, В. Князєв, В. Копейчиков, О. Скрипнюк, Ю. Шемшученко, В. Юзвіков тощо. У той же час, невирішеними залишаються питання щодо розробки політико-правового механізму формування позитивного іміджу органів державної влади, що ставить перед нами завдання аналізу сукупності ознак правової та соціальної держави та їх іміджетворчого впливу на органи державної влади, а також виокремлення базових складових елементів зазначеного механізму.

аналіз останніх досліджень і публікацій

Відомий німецький філософ К. Ясперс свого часу писав: «Свобода людини починається з того моменту, коли в державі, в якій вона живе, вступають в дію прийняті закони. Така свобода називається політичною свободою, а держава, в якій діє свобода, оснований на законах, називається правовою державою» [9, с. 214]. Погоджуючись з позицією вченого можна сформулювати думку, що важливим механізмом формування позитивного іміджу органів державної влади виступає правова держава, реалізована на практиці.

виклад основного матеріалу

Не випадково в наукових дискусіях, особливо в останні роки активізуються дискусії про правову державу як про поняття, що оптимально відображає діалектичний взаємозв'язок держави та права і можливість найбільш ефективного впливу такого зв'язку на сучасний суспільний розвиток. «...у суспільній свідомості усе більше стверджується думка, що заснована на демократичних принципах правова держава може стати ефективним знаряддям врегулювання конфліктів, що виникають в суспільстві, ствердження в ньому законності правопорядку» – зазначає В. А. Юзвіков [8, с. 34]. Отже, за своєю сутністю правова держава є такою державою, в якій панує право як синонім моральності, гуманізму, демократизму і справедливості.

У Конституції України записано, що «Україна є суверенною, незалежною, демократичною, соціальною, правовою

державою» [1]. Можливо це твердження про наявність в Україні правової держави поки що звучить дещо ідеалізовано, але на сучасному етапі воно є стратегічним орієнтиром, конкретною перспективою для розвитку українського суспільства і держави, а значить і її базисною іміджевою характеристикою.

В ст. 8 Конституції України зазначено, що в Україні визнається і діє принцип верховенства права, що забезпечується дотриманням положень Конституції України і законів, що приймаються на її основі. Ефективне функціонування правової держави можливо лише за умови, що вона сама є законом, фіксованою нормою, яка встановлюється верховною владою і впливає на людей на основі виконання вимог закону. При цьому усі громадяни повинні бути рівними перед законом і перед державою (яка охороняє їх права), а за кожним індивідом визнається певний набір природжених прав. Правова держава характеризується низкою ознак, що стосуються організації державної влади, стану правової і судової систем, становища особи в суспільстві та її взаємин з державою тощо.

Першою і головною ознакою правової держави є верховенство закону у всіх сферах суспільного життя. Саме закон, а не суб'єктивна політична (або будь-яка інша) воля, повинен встановлювати права і обов'язки усіх без винятку учасників суспільних відносин. У законах обов'язково повинні враховуватися головні тенденції соціального розвитку і основоположні вимоги рівності і справедливості, а також активно відстоюватися і захищатися базові моральні цінності суспільства. У цьому сенсі закон носить соціальний характер, не являючись результатом свавілля держави, або інших суб'єктів політики.

Другою ознакою правової держави виступають гарантії прав особистості, реальні можливості її вільного розвитку. Реалізація гарантій цих прав в ідеалі забезпечується в процесі невтручання держави в справи громадянського суспільства. Держава, з свого боку, повинна створювати сприятливі умови для реалізації прав особистості: права на освіту, на соціальне забезпечення, на судовий захист, на приватну власність тощо.

Третя ознака правової держави – взаємна відповідальність держави і особистості. Держава та індивід повинні бути в рівній мірі відповідальними за свої дії перед законом. Правовий характер цієї взаємної відповідальності держави і особистості обумовлений тим, що підкоряючись праву, держава і громадяни не можуть порушувати його розпорядження без правових санкцій, тобто вони несуть рівну міру відповідальності за порушення взятих на себе зобов'язань.

Четверта ознака правової держави – реальний розподіл влади. При цьому надзвичайно важливо, щоб органи виконавчої, законодавчої та судової влади були самостійними (у першу чергу функціонально) і володіли реальною можливістю здійснення взаємного контролю – це так званий механізм стримувань і противаг, який виключає монополізацію влади однією особою, органом або соціальною верствою і забезпечує відповідальність усієї системи публічної влади вимогам права та їх послідовне дотримання.

Об'єктивний аналіз реальної дійсності, свідчить, що Україна знаходиться на важкому, тернистому шляху становлення правової держави. Головною проблемою в процесі формування правової держави є діяльність/бездіяльність політичної влади, а також необхідність забезпечення фактичного обмеження законними засобами суб'єктивних дій політичної еліти і вищого прошарку бюрократії. Саме із цією проблемою сама політична влада впоратися поки що не в змозі, а обмежувати її практично нема кому, тому що інституту громадянського суспільства в Україні теж знаходяться в зародковому стані.

Поняття правової держави в теорії і практиці нерозривно пов'язані з соціальною державою, яка, на наше переконання, також виступає механізмом формування іміджу органів державної влади. Соціальна держава – це правова держа

ва, яка проводить активну соціальну політику, спрямовану на забезпечення прав і свобод людини, досягнення високого рівня добробуту усіх верств населення [7, с. 315]. Зв'язок соціальної держави з її правовою природою є важливим кроком закріплення за державою її соціальних функцій. Соціальні функції держави не просто набули правових підстав, але і стали в XX ст. визначальними для держави, трансформуючи, в свою чергу, правову основу держави. Визнання за соціальною державою правової основи надало соціальним функціям обов'язкового характеру, що окреслило остаточне передання соціальних функцій від суспільства до держави.

Набуття соціальною державою правового обґрунтування стало значною віхою в розвитку уявлень про державу та її соціальну сутність. Поняття справедливості, рівності, солідарності, прав і обов'язків особистості і суспільства отримали формальне закріплення, ставши основою подальшої еволюції державних соціальних функцій. Оскільки сучасна Українська держава позиціонує себе як соціальна держава, важливо, щоб в нашій країні не лише теоретично, але і практично були дотримані її базові ознаки, а саме: доступність соціальної підтримки держави для всіх членів суспільства; правова природа здійснення соціальної політики, право здійснювати державою контроль і регулювання соціальних процесів; дотримання бюджетних виплат; наявність державної системи соціального захисту, соціального забезпечення і забезпечення зайнятості; визнання відповідальності держави за рівень добробуту своїх громадян.

Якщо порівнювати сучасний стан України з цими видами ознаками, то можна дійти висновку, що в нашій країні держава по багатьох позиціях замість виконання своїх соціальних функцій займається їх імітацією. Очевидно, що умовами ефективною соціальною політикою є, в першу чергу,

відповідна політична воля, прийняття реальної програми соціально-економічного розвитку країни, наукове забезпечення та експертиза рішень, що приймаються. Фрагментарність соціальної політики, до речі, так як і економічної, її вторинність по відношенню до політичних цілей, роблять управління соціальними процесами і реалізацію соціальних функцій держави хаотичними, рішення – ситуативними, а ефективність – доволі низькою. Це, в свою чергу, надає негативних рис іміджу органів державної влади України.

Найважливішим інструментом діяльності політичної влади є вироблення політики, в якій влада інтегрує і висловлює основоположні інтереси провідних соціальних шарів суспільства, а також передбачає можливі шляхи їх задоволення. Політична влада вирішує питання розробки найбільш загального курсу держави та політики, яка йому відповідає, визначає шляхи подолання соціальних і політичних конфліктів на стратегічній основі. Тому політико-правовим механізмом формування іміджу органів державної влади повноправно виступає ефективне погодження *соціально-політичних інтересів*.

Загально визнано, що поставторитарні і посттоталітарні трансформації або демократичні транзити в основному є результатом внутрішньої елітної динаміки. Саме взаємодія між «старими» і «новими» елітними групами, що представляють різні соціальні верстви, здійснює переважний вплив як на самі процеси демократизації, так і на формування та функціонування демократичних інститутів в умовах перехідних суспільств. У даному контексті цікавими є результати проведеного Українським центром економічних та політичних досліджень ім. А. Разумкова соціологічного опитування, з метою з'ясування, хто, на думку громадян, є основним джерелом порушення прав людини – див. табл. 1.

Таблиця 1.

Хто є основним джерелом порушення прав людини в Україні?

(динаміка 2006–2009)

	Трав.2006	Лют.2007	Лют.2008	Бер 2009
Президент України	10,6	13,3	13,7	28,7
Прем'єр-міністр України	-	6,5	1,4	3,6
Голова Верховної Ради	-	1,5	0,1	0,5
Уряд України	12,6	10,2	5,5	6,3
Верховна Рада України	5,6	7,3	6,6	5,4
Народні депутати	6,9	7,3	12,7	12,8
Місцева влада	8,8	6,6	7,9	3,4
Міліція	7,0	6,3	8,5	4,0
Прокуратура	1,1	0,7	0,9	1,0
СБУ	0,5	0,1	0,2	0,4
Збройні сили	0,2	0,0	0,1	0,3
Бізнес	2,8	1,2	1,8	1,6
Кримінальні структури	18,2	12,4	14,2	11,9
Громадяни	5,3	5,1	6,2	3,1

Зазначені дані свідчать, що громадяни України вважають, що В. А. Ющенко, який у 2009 році обіймав посаду президента, порушує їх права на 16.8% більше аніж кримінальні структури. Це досить негативна тенденція, яка суперечить положенням Конституції, де в Ст. 19 зазначено, що органи державної влади та органи місцевого самоврядування, їх посадові особи зобов'язані діяти лише на підставі, в межах повноважень та у спосіб, що передбачені Конституцією та законами України. Без сумніву, такий стан речей впливає і на імідж органів державної влади, нівелюючи його позитивні риси.

Якщо оцінити в цілому дотримання прав людини в Україні за п'ятибальною шкалою, де «1» означає, що права дуже погано дотримуються, а «5» – дуже добре, то можна отрима-

ти таку картину: в 3.32 бали оцінюються дотримання базових прав особистості (право на життя, особисту свободу, свободу слова і переконань, свободу пересування, недоторканість особи, право на таємницю листування тощо); 2.39 – соціальні та економічні права (права на працю, достатній життєвий рівень, соціальний захист, право на ведення власного бізнесу тощо); 3.02 – культурні права; 2.57 – екологічні права.

Відповідно можна сформулювати думку, що більшість громадян України не задоволені тим, як держава і влада забезпечують реалізацію їх законних прав та інтересів. Виходячи з цього, ми можемо зробити висновок, про низьку спроможність політичної влади забезпечувати погодженість

і реалізацію інтересів соціальних груп і громадян, що створює потенційну основу для можливих політичних конфліктів. Іміджеве сприйняття населенням державної влади знаходиться на незадовільному рівні. Більшість громадян сприймають політичну владу в Україні як таку, що захищає інтереси переважно багатих людей і вищої бюрократії і розглядають Українську державу як державу з іміджем мало-ефективної (мається на увазі, перш за все, для власних громадян) держави.

Політико-владні відносини в суспільстві є виявом існуючої в ньому нерівності, що надає цим відносинам у буденній свідомості негативного відтінку. Прагнення людини до влади, виконання владних функцій викликає у багатьох негативну реакцію також через методи й засоби управління та діяльності бюрократичних структур і посадових осіб, які частіше реалізують власні інтереси, ніж інтереси народу, хоча і декларують принципи піклування про загальне благо. Примусовий характер політичної влади, негативний відтінок у сприйнятті її суспільством, породжує проблему легітимності влади як переконання підвладних і міжнародної спільноти у її правомірності. Об'єктами легітимності виступають органи державної влади, управлінські структури, вищі посадові особи, політичні еліти, правові норми. На відміну від спорідненого терміну «легальність», яка є формально-юридичною ознакою влади, легітимність виступає її соціально-культурною характеристикою. Як слушно зазначає О. Б. Шестопап «легітимність – це факт свідомості людей» [2, с. 64].

Легітимність влади означає прийняття її основною частиною суспільства. Такий стан передбачає визнання права суб'єктів влади встановлювати загальнообов'язкові правила поведінки, приймати закони та видавати розпорядження, а також високу правову культуру громадян. Традиційно влада завжди прагне стати як можна більше легітимною.

У даному контексті логічним є визначити основні фактори легітимності влади. Одним із базових факторів виступає авторитет політичної влади. Чим він вищий, тим більший рівень легітимності і навпаки, падіння авторитету влади та її представників може загрожувати соціальною нестабільністю, політичною кризою та навіть зміною політичного устрою.

Важливим фактором легітимності політичної влади є її успіх. Якщо влада визнається громадянами як успішна, то вона досить швидко стає легітимною. Легітимність може набутися завдяки природному або правильному, з точки зору громадян, способу формування владних політичних інститутів. Для більшості сучасних країн таким способом є вибори. Саме в тих державах, де люди добровільно і усвідомлено вибирають владу, і наділяють її при цьому певними повноваженнями, вони і підкоряються цій владі, а також законам які вона приймає.

Ще одним важливим механізмом формування іміджу органів державної влади є політичні вибори. Вибори надають громадянам і політичним силам можливості реалізувати своє право участі в політичному житті (обирати і бути обраними); вони виховують у громадян повагу до діючих законів і традиціям, дозволяють визначити реальний авторитет політичних партій, їх можливу участь у формуванні політичного курсу; сприяють підготовці, відбору, вихованню кадрів, і в кінцевому рахунку – оновленню політичної еліти, забезпечують приведення структури парламенту у відповідність до нових умов економічного, політичного життя, соціальної стратифікації суспільства. Вибори є одним із провідних інститутів легітимності наявної політичної системи і політичного режиму. Успішне проведення виборів і визнання суспільством їх результатів є важливою ознакою спроможності суспільства розв'язувати актуальні для нього проблеми мирними політичними засобами.

У більшості країн світу процес і порядок проведення виборчих кампаній детально регламентуються законодавчими нормами, а саме: докладно регламентується використання у передвиборчих цілях засобів масової інформації,

встановлюється загальний обсяг часу, який відводиться для проведення виборчих кампаній, усі партії і кандидати отримують рівноцінний час для проведення виборчої агітації тощо. Наприклад, у Німеччині заборонено публікувати результати опитування громадської думки за два тижні, а у Великобританії – в день виборів.

Однак вибори як засіб легітимності влади і формування правлячої еліти не варто ідеалізувати. Навіть найдосконаліше виборче законодавство, найоптимальніша виборча система не забезпечують прихід до влади найпридатніших для цього осіб – людей професійно підготовлених, з високими моральними якостями. Частим явищем є перемога на виборах не кращих з кращих, а найбагатших і найвпливовіших – тих, хто користується підтримкою фінансових кіл, політичних партій, владних структур, ЗМІ, хто має можливість використовувати адміністративний ресурс тощо. Значені позиції, на сучасному етапі, без сумніву, є недоліками демократії, але, у той же час, рівноцінної заміни виборам поки що не має.

Формування в Україні *реальної політичної опозиції* також є механізмом формування позитивного іміджу органів державної влади. Таке твердження ґрунтується на декількох позиціях. По-перше, в Конституції України записано, що Україна є демократичною державою, що передбачає наявність політичної опозиції (без опозиції немає і демократії). По-друге, на міжнародній арені Україна позиціонує себе як демократична і правова держава – це означає, що в ній діють усі норми міжнародного права, які не суперечать національному праву. Формувати ці норми, як свідчить світовий досвід, може лише багатопартійний парламент. По-третє, Українська держава позиціонує себе як соціальна держава, що передбачає реальну і широку участь в соціально-політичному житті різних соціальних груп, об'єднань і рухів.

Опозиційна діяльність є звичним явищем у політичному процесі. Сам термін «опозиція» походить від латинського «*opposita*» і буквально перекладається як «протиставлення». Політичну опозицію, виходячи із цього, можна трактувати як спосіб протиставлення одних політичних поглядів, ідей, дій іншим політичним поглядам, ідеям та діям. Часто під нею розуміють меншість, яка прагне влади, чиї погляди відрізняються від поглядів та цілей владної більшості. В умовах демократії опозиція є важливою складовою політичного процесу, що обумовлює постійну конкуренцію й періодичну ротацію еліт в умовах їх неефективності або нездатності більше відповідати запитам суспільства. Окрім критики на адресу влади, опозиція виконує й важливу конструктивну роль – розробляє й пропонує свої програми дій, намагаючись показати найбільш оптимальний та ефективний шлях, на її думку, вирішення проблем та подальшого розвитку.

Головною сутнісною характеристикою опозиції є контроль за діяльністю влади, запобігання її узурпації певним колом осіб та забезпечення функціонування системи стримувань та протигав. Як наслідок, у багатьох країнах статус та права опозиції закріплені законодавчо.

Проблема української опозиції полягає у тому, що опозиціонери – це не люди, які прагнуть контролювати владу для того, щоб вона провадила системні реформи, а люди, які просто хочуть повернутися, або потрапити у владу для того, щоб реалізувати свої власні інтереси. Існуюча некритичність сучасного українського суспільства не сприяє підвищенню рівня прозорості у взаємовідносинах з владою. Оскільки громадська думка не цікавиться і не контролює політичний процес, то такий стан речей відкриває політичній владі широке поле для маневрів щодо реалізації власних цілей, які часто вступають у протиріччя із інтересами суспільства.

Невід'ємним атрибутом формування позитивного іміджу органів державної влади є розвинута нормативна система, яка формує межі, порядок функціонування і визначає характер дії суб'єктів іміджу органів влади. На жаль, законодавче оформлення державного іміджмейкінгу не знай

МАРКЕТИНГ РЕГІОНІВ ЯК ІНСТРУМЕНТ ФОРМУВАННЯ СТРАТЕГІЇ СТАЛОГО РОЗВИТКУ

В статті розглядається регіональний маркетинг, як сучасна і необхідна функція муніципального управління. В теоретичному аспекті в статті виділено основні елементи маркетингу регіону, досліджено механізми муніципального управління маркетингом територій. Проведено науково-теоретичне обґрунтування та розроблено практичні рекомендації по вдосконаленню праці органів місцевого самоврядування в розрізі управління привабливістю регіону.

Ключові слова: маркетинг регіону, сталий розвиток, маркетинг іміджу, маркетинг населення та персоналу, регіональна політика, регіональний маркетинговий центр.

Згідно з Указом Президента України «Про Концепцію державної регіональної політики» (травень 2001р.) головною метою нової державної регіональної політики є «створення умов динамічного, збалансованого соціально-економічного розвитку України та її регіонів, підвищення рівня життя населення, забезпечення додержання гарантованих державою соціальних стандартів для кожного її громадянина незалежно від місця проживання, а також поглиблення процесів ринкової трансформації на основі підвищення ефективності використання потенціалу регіонів, підвищення дієвості управлінських рішень, удосконалення роботи органів державної влади та органів місцевого самоврядування» [13].

Тому регіоналізація економіки, перерозподіл функцій управління між центральною та регіональною владою вимагають застосування ефективного інструменту управління – регіонального маркетингу [5].

Значущість регіонального маркетингу підкреслена в працях як вітчизняних учених (В. Вакулєнко, М. А. Окландер [8], Є. В. Ромат, А. О. Старостіна [11], О. Чебан та ін.), так і у працях багатьох зарубіжних авторів (Пол Гувер, А. Н. Алісов, А. В. Панкрухин [9, 10], В. Г. Старовой). Крім цього, є ряд робіт авторів (А. М. Лавров, В. С. Сурнін, А. Л. Гапоненко та ін.), які вивчають проблеми регіоналістики, регіонального ринкознавства, а також конкретні питання узгодження можливостей виробництва і надання благ споживачам у регіонах у контексті формування регіональної політики.

Надзвичайно мало матеріалів щодо безпосереднього обґрунтування маркетингових підходів до реформування регіональної економіки України в сучасних умовах, що забезпечить її сталий розвиток.

Мета: виконати науково-теоретичне обґрунтування та розробити практичні рекомендації з удосконалення праці органів місцевого самоврядування в розрізі управління привабливістю регіону.

Нині Україна перебуває в процесі широкомасштабних трансформаційних перетворень практично всіх сторін суспільного життя. Одним із напрямів цих перетворень є реформування системи муніципального управління на принципах розширення самостійності та відповідальності муніципальних утворень. Акумуляючи дедалі більше функцій та фінансових ресурсів, муніципальні органи управління беруть відповідальність за реалізацію однієї з головних функцій місцевої влади – регулювання економіки муніципального утворення. В такій новій якості муніципальні утворення, а з ними й

шло достатнього відтворення в державно - правовому регулюванні України: окремого комплексного документа, який би регулював цю діяльність не прийнято. Натомість існує низка законодавчих і нормативно-правових актів, що стали системоутворюючим фактором забезпечення функціонування державного апарату.

Одним із документів чинної системи законодавчих актів, яка визначає напрямки реалізації завдання формування сприятливого образу Української держави на міжнародній арені є Концепція державної програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2008–2011 роки [5]. Серед інших державних програм, які так чи інакше торкаються питання формування позитивного іміджу України – Державна програма розвитку туризму в Україні на 2002–2010 роки [3], Програма розвитку інвестиційної діяльності на 2002–2010 роки [4], Програма «Інвестиційний імідж України» [6]. Ці документи надають завданню забезпечення позитивного іміджу органів державної влади загалом другорядного характеру, оскільки підпорядковують його іншій меті. Відповідно й можливості цих програм у справі формування позитивного іміджу вітчизняних державних інституцій є суттєво обмеженими.

У контексті нашого дослідження ми можемо зробити висновки, що позитивний імідж органів державної влади може бути забезпечений шляхом удосконалення політико-правового механізму його формування. Ключовими елементами зазначеного механізму виступають правова та соціальна держава у всій сукупності своїх ознак, а саме: верховенство закону, гарантії прав особистості, взаємна відповідальність держави і особистості, реальний розподіл влади в державі та погодження соціально-політичних інтересів. Ефективна реалізація політико-правового механізму формування позитивного іміджу можлива за рахунок наявності таких складових елементів як: легітимності політичної влади, проведення політичних виборів, наявності реальної політичної опозиції, удосконалення нормативної системи.

Література.

1. Конституція України / Верховна Рада України. – Офіц. вид. – К.: Парламентське видавництво, 2007. – 64с.
2. Политическая психология : хрестоматия / сост. Е. Б. Шестопа. – Москва : Аспект Пресс, 2006. – 447 с.
3. Про затвердження Державної програми розвитку туризму в Україні на 2002–2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 29 квітня 2002р. № 583 – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=583-2002-%EF>.
4. Про затвердження Програми розвитку інвестиційної діяльності на 2002-2010 роки: Постанова Кабінету Міністрів України від 28 грудня 2001 р. № 1801. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/ua/publication/content/2942.htm>.
5. Про схвалення концепції Державної цільової програми формування позитивного міжнародного іміджу України на 2008–2011 роки: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 28 травня 2008р. № 778 р. – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://zakon.rada.gov.ua/cgi-bin/laws/main.cgi?nreg=379-2007-%F0>.
6. Про схвалення Програми «Інвестиційний імідж України»: Розпорядження Кабінету Міністрів України від 17 серпня 2002 р. № 477 р – [Електронний ресурс]. – Режим доступу: <http://www.mfa.gov.ua/mfa/en/publication/content/2944.htm>.
7. Шляхтун П. П. Політологія (теорія та історія політичної науки): Підручник. – К. «Либідь», 2002. – 576 с.
8. Юзвикова В. А. Природа правовой государственности: социально-философский анализ : дис...канд. филос. наук. – М., 2004.
9. Ясперс К. Смысл и назначение истории. 2-е изд. – М.: Республика, 1994. – 527 с.